

Oriško, Štefan

**Špitálský kostol sv. Heleny v Trnave : (príspevok k poznaniu
stredovekého vývinu kostola)**

Archaeologia historica. 2000, vol. 25, iss. [1], pp. 245-252

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140378>

Access Date: 19. 02. 2025

Version: 20250219

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Špitálsky kostol sv. Heleny v Trnave

(Príspevok k poznaniu stredovekého vývinu kostola)

ŠTEFAN ORIŠKO

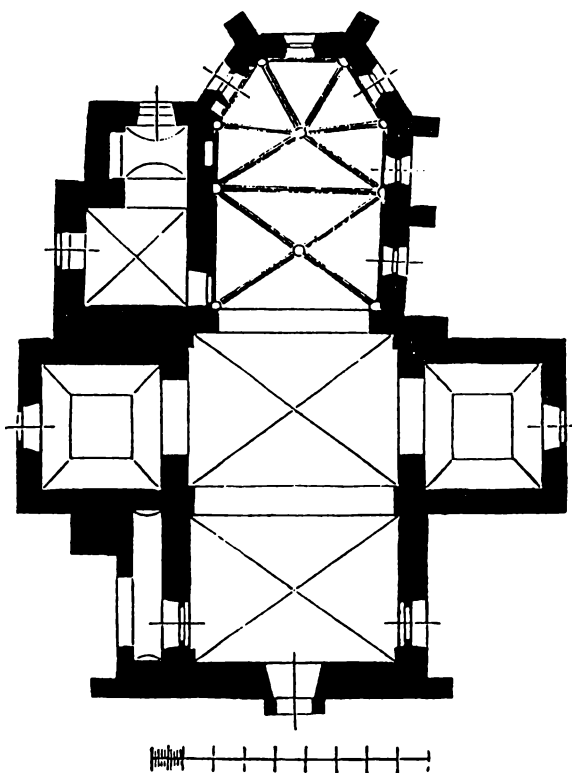
Špitálsky kostol sv. Heleny v Trnave bol zavedený do umeleckohistorickej literatúry už na konci 19. storočia (Henszlmann, 1880, 219–220), avšak jeho základná charakteristika a zaradenie nie sú podnes ustálené: väčšina jeho umeleckohistorických vyhodnotení sa zohoduje na základnom datovaní gotickej fázy do 14. storočia (s rôznymi odchýlkami datovania v rámci tohto storočia). Ďalej sa zvyčajne konštatuje predpoklad existencie ešte staršieho kostola na tomto mieste, ktorý sa ale stavebne ani slohovo bližšie nešpecifikuje. Uvádza sa tiež baroková prestavba v 17. storočí s rôznymi datovaniami tejto úpravy. Ďalšie zásahy a fázy vývinu stavby zostávajú celkom nepovšimnuté. Najexponovanejšou výtvarnou súčasťou architektúry podľa literatúry je kamenná socha sv. Heleny, umiestnená v gotickej edikule na západnom priečelí. I v prípade tejto významnej sochy kolíšu do istej miery datovania, naviac socha nie je ani jednoznačne ikonograficky identifikovaná.

*

Čiastková obnova špitálskeho kostola sv. Heleny v Trnave bola impulzom k zisťovaciemu prieskumu, ktorého predmetom boli iba fasády stavby (Nemec, Oriško, 1994). Prieskum sa zamerával na problematiku základného vyhodnotenia vrstvenia omietok a pôvodných murív na jednotlivých úsekoch vonkajšieho plášťa architektúry kostola. Interiér a časti fasád, ktoré sú dnes v rôznych situáciách súčasťou interiéru (najmä podstrešných priestorov) neboli súčasťou výskumu. Z tohto hľadiska sú nálezy a závery prieskumu len čiastkovými zisteniami a môžu byť doplnené, ale aj pozmenené ďalšími výskumami.

Aj pri obmedzenom rozsahu prieskumu bolo možné diferencovať na fasádach istú, už skôr predpokladanú postupnosť fáz stredovekého vývinu kostola. Taktiež aj podľa iných, nateraz neskúmaných častí stavby sa ukazuje, že predpoklad staršieho jadra (staršieho ako 14. storočie) je oprávnený. Okrem iných indícií poukazuje nato úzke štrbinové okno s loženým záklenkom, nachádzajúce sa v podkroví nad sakristiou v severnej stene presbytéria, evidentne patriace k inej, skoršej časovej vrstve ako sú gotické stavebné detaily v interiéri a na západnej fasáde. V týchto miestach je zachovaná aj staršia úprava povrchu tehlového muriva drsnou omietkou, ktorá je odlišná od zistených zvyškov stredovekých omietok v sondách na západnom priečelí. Samotné štrbinové okno v severnej stene presbytéria jednoznačne doložilo sekundárnosť veže i sakristie, pristavaných k severným fasádam pôvodného kostola. Fragmenty príbuzných štrbinových okien boli zistené po obvode záveru, v miestach zachovaných okenných otvorov, ktoré naznačujú, že celý plášť presbytéria patrí k staršiemu stredovekému jadrú kostola. Hoci na obvodových múroch lode v skúmaných situáciách neboli zistené staršie okenné otvory, na základe previazania murív lode a záveru možno usudzovať, že celý pôdorys kostola i s murivami je zvyškom prvotnej stavby.

Najstarší zistený kostol pozostával z krátkeho jednolodia (zrejme s plochým stropom v lodi) a polygonálne uzavretého presbytéria – je to teda základný pôdorysný rozvrh, ktorý pretrval až do súčasnosti. Slohovo túto stavbu charakterizuje skromný súbor tvaroslovných detailov v interiéri presbytéria: klinové rebrá, ihlancové konzoly, do ktorých prechádzajú rebrá prostredníctvom nábežných štítkov a tanierové svorníky s plochou rozetou, naznačujúce, že kostol mohol vzniknúť už na konci 13. storočia a nie až počas 14. storočia, ako sa doteraz predpokladalo. Formovo najpokročilejší z nich je polygonálny útvar, v ktorom

1. Trnava, špitálsky kostol sv. Heleny, pôdorys (podľa Henszlmanna).

ne centrum nieslo titul sv. Heleny (doložený až na konci 15. storočia). Toto patrocínium podľa neho súvisí s kultom Nájdenia sv. Kríža, ktorý preferovali križovnícke rehole (johaniiti), pôsobenie ktorých predpokladá M. Slivka v Trnave v 13. storočí (Slivka, 1991, 23, 26). Nevyjasnené teda sú nielen historické okolnosti vzniku stavby, ale problémovým ostáva aj pôvodné zasvätenie kostola. Je možné, že špitál bol pôvodne zasvätený sv. Alžbete – toto patrocínium by bolo obvyklé vzhľadom k funkcii objektu. Z r. 1480 je zas známy záznam o špitále sv. Kríža v Trnave (Roháč, 1989, 64). Ďalším patrocíniom, zachovaným až do súčasnosti je zasvätenie sv. Helene. Bez podrobného archívneho výskumu nie je možné rozhodnúť o prípadnom pôvodnom, alebo ďalších zmenách patrocínia.

Jednoduchý kostol, kde predpokladáme spojenie s funkciou špitála, bol situovaný pri Dolnej (Bratislavskej) bráne mesta, na konci jednej z hlavných komunikácií stredovekej Trnavy. Predstavy o vývine urbanistickej štruktúry Trnavy v stredoveku nie sú tiež jednoznačne ustálené. Pri datovaní prvotného kostola do záveru 13. storočia by sa potvrdzoval význam tejto časti mestského pôdorysu a súčasne aj existencia brány mesta s hradbami v tomto období. Stavby špitálov v stredoveku bývali umiestnené na okraji mestských osídlení. Ak by sme akceptovali možné spojitosti špitála s johanitmi, ako to naznačil M. Slivka (Slivka, 1991, 23 an.), dalo by uvažovať aj o ich podiele na opevnení a strážení mesta (mestskej brány), čo je jedna z dôležitých aktivít tejto rehole v stredovekých mestských komunitách. Celkovo takto zostáva najstaršia vývinová vrstva špitálskeho kostola (vrátane istých pretrvávajúcích pochybností aj v otázke datovania) plná nejasností a hypotéz.

Mnohé nejasnosti sa objavili po zisťovacom prieskume aj vo vyhodnotení ďalšieho stredovekého vývinu stavby. Ukazuje sa tiež, že stredoveký vývin ako celok mal viac postupných fáz ako sa v doterajšej literatúre predpokladalo.

do jediného celku zrástli konzola s nábežným štítkom (bez delenia rímsou). Tomuto strohému výrazu článkov interiéru presbytéria štýlovo zodpovedajú aj dvakrát odstupňované oporné piliere, zachované po jeho obvodě, ukončené sedlovou strieškou.

Historický kontext najstaršej fázy stavby nie je nateraz celkom vyjasnený. V súvisí s pôsobením mníšok rehole sv. Damiána (klarisiiek) v Trnave počas 13. storočia sa vyskytujú úvahy o ich nejakom spojení so špitálom a tiež kláštrom sv. Alžbety (najnovšie Roháč, 1989, 43). Z tohto predpokladaného vzťahu sa vyvodzuje lokalizovanie kláštora rehole ku kostolu sv. Heleny, pri ktorom mal existovať mestský špitál s dávnou tradíciou. Medzičasom však v inej situácii v meste bol zistený najstarší kostol trnavských klarisiiek z 13. storočia, ktorý by túto teóriu nepodporoval (Oriško, 1998, 353 an.). Aj M. Slivka na jednej strane spomína možné pôvodné osadenie klarisiiek pri staršom špitále, ktorého sakrál-

2. Kostol sv. Heleny, západná a južná fasáda.

3. Záver kostola.

4. Presbytérium kostola.

K dokladom druhej, zásadnej stredovekej fázy na stavbe patria viaceré dispozičné momenty i tvaroslovné detaily. Z nich hmotovo a pôdorysne najdôležitejšia je dostavba veže k severnej stene presbytéria, ktorá je v spodnej časti hranolová a snád' až druhotne (ešte v stredoveku) bola zvýšená o polygonálnu časť. Opäť ale viaceré doklady postupného stredovekého vývinu (vrátane problematiky veže, architektonických článkov v interiéri) stoja mimo rámec zisťovacieho výskumu fasád.

Z výsledkov výskumu na fasádach sa jednoznačne k druhej stredovekej fáze viažu nálezy omietok a úpravy západného priečelia, ktoré sú dôsledkom vytvorenia trojdielnej kamennej edikuly nad vstupným portálom (v osi fasády) a zrejme ďalších nateraz neznámych súčastí. Tieto úpravy mohli byť tak rozsiahle a koncepčné, že možno v súvisi s nimi hovoriť o vytvorení novej fasády. Nálezy sú však torzovité a kompletnú fasádu (po zisťovanom stupni výskumu) na ich základe nie je možné rekonštruovať. Pozitívne bola prieskumom zistená druhotnosť edikuly k ploche a murivám fasády, súčasne bola potvrdená primárnosť a jednotnosť celej konštrukcie edikuly. Trojdielna edikula, v spodnej časti ukončená kamennou profilovanou rímsou je zastrešená stupňovito usporiadanými strieškami. Edikula bola lemovaná hladenou omietkovou paspartou v šírke cca 30 cm, na ktorú v ploche fasády nadväzovala drsná štruktúrovaná omietka okrového tónu. Vo vnútri edikuly bola odkrytá

omietková vrstva s nástennou maľbou. Stredoveké murivo s omietkovou úpravou končilo cca 150 cm pod trojuholníkovým štítom fasády.

K tejto gotickej vrstve chýbajú predbežne viaceré dôležité zistenia súčastí priečelia – ako vstupný portál, okenné otvory a štítový múr. Súpis pamiatok (Súpis, 1969, 319) zachovaný kamenný portál klasifikoval ako gotický. Tento datovací omyl prebrali aj ďalší autori (najnovšie Jankovič, 1989, 325). Kamenný rám vstupu pochádza až z úpravy v 17. storočí. Situovanie a tvar gotického portálu prieskum nezistil, podobne ako nebola odkrytá zrejme stredoveká trojica okien nad edikulou, zachytená na známej trnavskej vedute z r. 1740–1742 (Radváni, 1994, 30–31). Okná zaiste zanikli pri vytvorení väčšieho otvoru v 19. storočí, kedy vytvorili aj zachovaný trojuholníkový západný štít, ktorý môže však do istej miery rešpektovať starší stav.

Datovanie tejto úpravy možno predovšetkým vyvodiť zo slohových znakov edikuly nad vstupom, pomocne tiež z charakteru nástennej maľby v edikule, nepriamo aj z datovania kamennej plastiky sv. Heleny zo strednej časti edikulovej niky. Možno ho určiť do obdobia okolo r. 1400, prípadne na začiatok 15. storočia.

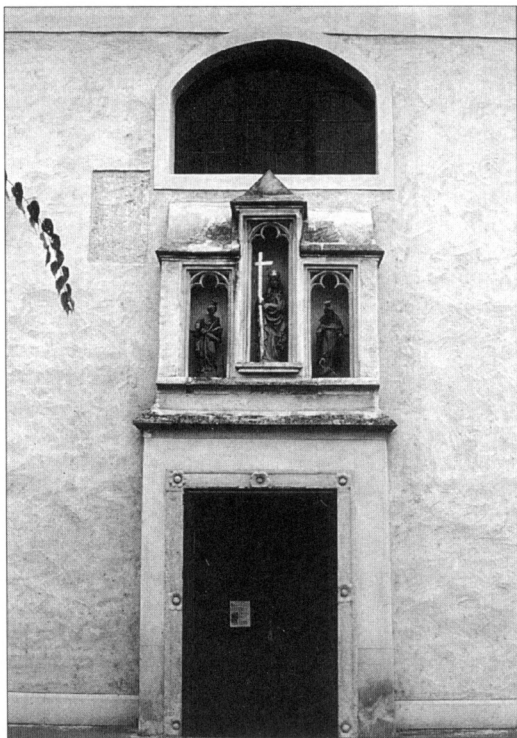
Architektonická forma trojstupňovej edikuly doplnená polkruhovými kružbami s vkladnými trojlístami nemá medzi pamiatkami Trnavy priamu paralelu, môžeme ju však (ako voľnú analógiu) priradiť k stupňovitej výstavbe portálov košického dómu, prípadne k portálu kostola františkánov v Košiciach, ktoré možno datovať do obdobia okolo a po r. 1400. Profilácia edikuly, v ktorej sa sriedajú pomerne hlboké výžľabky a jemné valcové prúty, podložené rovnými plôškami, patrí k zvyčajným schémam profilov architektúry žigmundovského obdobia.

Aj sochu sv. Heleny, ktorá sa dnes nachádza v strednej nike edikuly, je tiež možné zaradiť do času po r. 1400. Socha je kvalitným reprezentantom tzv. krásneho slohu. Je nesporné, že plastika bola druhotne upravovaná (zmenené boli jej atribúty – doplnili ju o kríž a súčasne pozmenili i ruky). Súpis pamiatok ju omylom uvádza ako sv. Katarínu (Súpis, 1969, 319). Novšie sa o nej uvažuje ako o Madone a odvodzuje sa z vienského okruhu tohto obdobia (Marosi, 1987, 587). Vzhľadom na istú neproporčnosť sochy voči architektúre edikuly nemožno predpokladať, že socha aj pôvodne bola umiestnená v nike nad portálom. Postranné sochy sv. Barbory a sv. Alžbety sú mladšie, pochádzajú z 18. storočia. Pôvodnú skladbu triptychu edikuly naznačuje odkryv nástennej maľby na zadnej stene niky, kde podľa čiastkových odkryvov v pôvodnej vrstve sa zistili dve figúry v postranných (nižších) častiach edikuly, kým v strednej časti boli odkryté zvyšky ornamentálnej maľby, usporiadanej do kruhu (maľovaná gloriola). V trojosovej edikule sa kombinovala socha umiestnená v strednej zdôraznenej a zvýšenej časti (s maľovaným pozadím) s maľovanými sväticami po stranách. Hoci rozsah odkryvov, ani stav nálezov neumožňujú presnejšie sa vysloviť o dobe vzniku maľby, ale podľa vrstvenia omietok sa táto javí ako najstaršia úprava, organicky previazaná s vytvorením edikulového nadstavca nad vstupom. Maľba je snáď taktó zaraditeľná do rovnakého obdobia, kedy vznikla aj architektúra edikuly.

S úpravou západnej fasády kostola časovo súvisí aj kamenné pastofórium v presbyté-

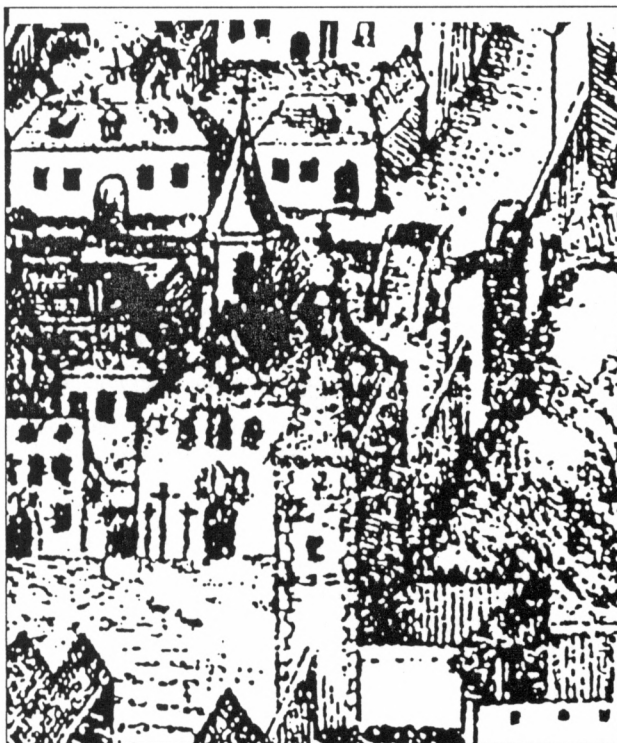
5. Okno v severnom múre presbytéria.

6. Edikula na západnej fasáde.

7. Hlava svätice v pravej časti edikule.

8. Kostol sv. Heleny na vedute Trnavy, 1740–1742.

riu, ktoré patrí do súboru pastofórií západného Slovenska, aplikujúcich na lemovanie niky fiály s kyticami i vimperkové štítiky, prenesené z monumentálnej architektúry (ako naznačujú ďalšie pastofóriá napr. z Holíc alebo zo Šamorína).

Rozsah zmien a úprav, ktorými prešiel interiér špitálskeho kostola sv. Heleny na začiatku 15. storočia nie je možné ďalej presnejšie vymedziť – chýbajú nám k tomu jednoznačnejšie nálezy. K tejto, zrejme dôležitej stavebnej fáze vo vývine stavby sa viažu aj nálezy mincí zo žigmundovskej doby, pochádzajúce z výkopov zo záveru 19. storočia, o ktorých sa zmieňuje I. Henszlmann (Henszlmann, 1880, 220). Charakter, ani rozsah tohto jediného archeologického výskumu v okolí kostola nie je bližšie známy.

Ďalšie, už neskorogotické úpravy stavby dokladá malá tehlová nika, zistená vedľa vstupu, na zadnej stene ktorej bola odkrytá maľba, predstavujúca Bolesťvého Krista (Vir Dolorum) vo zvyčajnom obrazovom type. Najlepšie z výzdoby niky bola zachovaná akantová ornamentika v záklenku, ktorá prechádzala pôvodne aj na špaletu. Plochu záklenku pokrývala zelená farba s čiernou kresbou akantových listov, doplnená o okrové škvrny.

Zničený stav výmalby niky neumožňuje presnejšie zaradenie: na základe vírivých akantových ornamentov, pomerne ostrých farebných tónov i jemného, skôr tušeného pohybu figúry a snád' aj uvoľnenej podkresby, možno nález maľby zaradiť medzi skromné neskorogotické maliarske pamiatky z prvých desaťročí 16. storočia (Oriško, 1997, 5).

*

Ďalší vývin fasád a stavby ako celku máme doložený až v 17. storočí, kedy vznikli bočné kaplnky pri oboch stranách lode, ktoré majú štvorcový pôdorys a sú zaklenuté kupolovými klenbami. Z tohto obdobia okrem štukovej klenby v hlavnej lodi pochádza aj úprava

západného vstupu s novým pravouhlým portálom s ružicami, ktorý vložili pod gotickú edikulu.

Zásadnou a radikálnou bola úprava priečelí a interiéru stavby na konci 19. storočia. Vtedy boli zväčšené a tvarovo upravené všetky stredoveké okná. Okolo okenných otvorov boli vytvorené hladké omietkové pasparty s klenákmi vo vrchole. Túto historizujúcu úpravu možno pomocne datovať podľa vročení vitráží záveru na koniec 19. storočia, prípadne na prelom 19. a 20. storočia.

Literatúra

- HENSZLMANN, I., 1880: Magyarország csücs-íves stülü müemlékei. Budapest.
- JANKOVIČ, V., 1989: Pamiatkové bohatstvo mesta. In: Dejiny Trnavy. Zost. Šimončič, J., Watzka, J., Trnava, 313–326.
- MAROSI, E., 1987: Az internacionális gótika. Kőszobrászat. In: Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Zost. Marosi, E., I. zv., Budapest, 579–587.
- NEMEC, M.–ORIŠKO, Š., 1994: Špitálsky kostol sv. Heleny v Trnave. Nálezová správa zisťovacieho reštaurátorského prieskumu, Ars Antiqua Bratislava, rukopis v archíve Pamiatkového ústavu, regionálne stredisko Trnava.
- ORIŠKO, Š., 1997: K novším nálezom stredovekej nástennej maľby v Trnave. In: Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja. Zborník zo seminára ku Dňom európskeho kultúrneho dedičstva. Trnava, 3–8.
- ORIŠKO, Š., 1998: Kostol klarisiek v Trnave. Príspevok k problematike stredovekej architektúry mendikantov na Slovensku. Archaeologia historica 23/98, 353–368.
- RADVÁNI, H., 1994: Stará Trnava v obrazoch. Trnava.
- ROHÁČ, J., 1989: Stredoveká Trnava. In: Dejiny Trnavy. Zost. Šimončič, J., Watzka, J., Trnava, 34–72.
- SLIVKA, M., 1991: Funkcia cirkevných inštitúcií pri urbanizácii Trnavy. In: Trnava 1988. Zborník materiálov z konferencie Trnava 1238–1988, Trnava, 21–30.
- SÚPIS, 1969: Súpis pamiatok na Slovensku. III, Bratislava.

Zusammenfassung

Spitalkirche St. Helene in Trnava

Erforschung der Spitalkirche St. Helene in Trnava brachte neue Erkenntnisse zur mittelalterlichen Entwicklung dieser Kirche. Schon in der ersten Phase (am Ende des 13. Jhs.) entstand einfaches Schiff mit einem Flachdach und polygonalem Presbyterium mit den Rippengewölben. Aus der weiteren gotischen Phase (um 1400, oder ganz am Anfang des 15. Jhs.) stammen die Funde von der westlichen Front. Dreigliedrige Edikule über dem Portal kombinierte architektonische Glieder mit einer Statue (in der mittleren Nische) und mit der Wandgemälde (gemalte Heilige in den Seitennischen). Von weiterer mittelalterlichen Schicht (vom Anfang des 16. Jhs.) ist ein Fund der Nische mit der Gemälde Vir Dolorum.

Abbildungen:

1. Trnava, Spitalkirche St. Helene. Grundriß nach Henszlmann.
2. Trnava, St. Helene-Kirche, westliche und südliche Fassade.
3. Trnava, St. Helene-Kirche. Schluß der Kirche.
4. Trnava, St. Helene-Kirche. Presbyterium.
5. Trnava, St. Helene-Kirche. Fenster in der Nordmauer des Presbyteriums.
6. Trnava, St. Helene-Kirche. Edikule in der westlichen Fassade.
7. Trnava, St. Helene-Kirche. Kopf der Heilige im rechtlichen Teil der Edikule.
8. Trnava, St. Helene-Kirche auf einer Vedute der Stadt, 1740–1742.